

**A Short Treatise
on
Indian Music.**

0227
C-280

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૪૦

દાર્શનિક

પુસ્તકનું નામ ટિંદર સંગતનો સ્મૃતિસભ્ય

વિષય ઇતર

A Short Treatise on Indian Music.

હિંદી સંગીતનો અભ્યાસ.

સાયન્ટીફિક પદ્ધતી પ્રમાણે રાગ
તથા તાલ શીખવાની દુકમાં
સમજ.

લખનાર:—સેહરાં કાપડીયા.

“કચ્છરે-બીંદ” પેપર પ્રીટીંગ વર્ક્સ, કોટ, મુંબઈ.

૧૯૨૨.

પ્રવાસાપત્ર.

મહેરમાન વાંચક,

પહેતાં, આ ચોપડી લખવાને અને સક્રિયતાન જતાવવા માટે તે કોર તારની આભારી છું.

ખીંભું, મારા મુરજી, કે જેવજી

પ્રોફેસર વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખડે, બી. એ., એલ. એસ. બી.

તેવજીની આભારી છું. કે જેવજી પોતાના તન, મન અને ધનથી, સર્વને ઉચ્ચ સંગીત શીખવાને જાણે, તેને માટે કોશિશ કરી છે; અને તે કોશિશ ચાલુ રાખી છે. એ બધા મનના મહરથને જેથી કામ જોગ્યતું હશે, અને જેણે જેવજીના કલાસમાં અભ્યાસ કરીને હશે, તેઓને માલમ પાડું હશે, જે કેવી ખરા અંતઃકરણથી, અને કેવી સ્વભાવ રીતે, પોતાને કાંઈપી હાંસલ વગર શીખવે છે.

જેવજીની પદ્ધતિની શીખેલાંઓને, તાલ તથા મુરનો પકડો અભ્યાસ થાય છે, અને વળી સાથે સંગીતસાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ થાય છે, અને સંગીત જાણતા માટે, મુખ્ય એ બેક બાખડો ઉપરજ આધાર હોવાથી, પાયોજ મજબુત થઈ જાય છે. જેવજીની પદ્ધતિ સમજાવાની રીતીઓથી આપણામાં એવી કળા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જે ચોક્કસ વખત પછી, આ પછે પોતે એખલાં ધરમાં પણ શીખી, આપણો દુનન વધારી શકે છીએ. એ સર્વ અનુભવ મારો પોતાનો છે, તે નીચલા પ્રવાસા ઉપરથી જણાશે.

કુંજયપણીજ સંગીતની પુંજરી છું, માટે પહેતાં, જેથી મારા સમ જવામાં આગતું તેની નકલ કરી ગાતી, પણ તે ફક્ત કાનથી સાંભળીનેજ ગવાતું હોવાથી, અંદર ક્યા સ્વરો, તથા કેમ તાલ છે, તે મુદ્દલ કું સમ જાતી હતી નહીં, અને એજ મુજબ જ્યારે કું જાહેમાં પણ ગાતી, ત્યારે મારાં મંત્રો અને પુછતાં કે, “તમે ક્યાં શીખ્યાં છો?” જ્યારે તેઓને મારો ઉપલો પ્રવાસો મળતો, ત્યારે તેઓ મને આર શીખવાની બતામણ કરતાં. એ વાત મારાં ધ્યાનમાં ઉતરવાથી મારા માર્ગરો રોડી ધરમાં શીખવાનું મેં શરૂ કરી દીધું હતું; પણ અને સતોસ ઉપજ્યો નહીં. તેટલાં તે કોર તારની મહેરથી મીં ભાતખડેનો કલાક જે હાથમાં “આર સંગીત

મંડળ” ને નામે ફાટમાં ચાલે છે, તે તુરતનોજ સ્થર થીયો હતો, ત્યાં મારું
જેક હીને જવું થયું, અને એવણું ને પહેલુંજ લેકચર મારા સમજવા
માં આવ્યું, તેનાથી મને ધણોજ સંતોષ ઉપજ્યો, અને મને જેક વરસનું
લેસન મળ્યું હોય તેમ લાગ્યું, અને તેથી કું તે કલાસમાં તુરત જોઈ
મઠ. આ પ્રમાણે ત્યાંવેર જઈ શીખવા માટે મને ધણી અડચણો ભોગવવી
પડતી, છતાં કું ત્યાંજ અભ્યાસ કરવા જતી અને તેનો ખદલો મને જોઈએ
તે કરતાં પુરતો મળવાથી મને જુદુંજ સંતોષ અને આનંદ ઉપજ્યો છે,
અને તેનીજ અરકતથી આ જેક નાનું પુસ્તક લખી શકી છું. જો કે એવણું
પાસે સંગીતનો ખબરો જોડેલો પડેલો છે, જે તે લેતાં, પુરા થાય નહીં,
પણ તેમાંથી મારી શકતી મુજબ જે કંઈ મેં મેલવું છે, તેને માટે એવણું
મારા ગુરૂજનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે.

આ ચોપડી છપાવાની મને ખાસ જરૂર, કલાસના નાના છોકરાંઓ
ની, સર્વ કથે લખી લેવની મુસીબતો ઉપરથી જણાયલી હોવાથી, જે
લખી છપાવાનું બીડું ઝડપ્યું છે, અને તે ધણીજ ઉતાવળથી લખાયલી
હોવાથી, તથા મારા ટુંક અભ્યાસને કારણે ધણી જુલો થઈ હતો, તે માટે
મારી ચાકું છું.

આ ચોપડીમાં સવાલો અને જવાબોરૂપે લખવામાં મારી મક્કસદ એ
છે, જે કલ સયાં શિખતાં છોકરાંઓની દર વરસે પંક્ષા લેવી અને તેમાં
આ સવાલો પુછવા એ રીતે વારસીક પરીક્ષાથી સંગીત શીખવાને ઉચ્ચક
ધણો વધી જશે, અને ચાલુ ખંતથી લાંબો વખત શીખવાને ઉલટ દેશે.

આ રીતે સંગીત શિખરાની આ સરળ અને ઉત્તમ પદ્ધતીનો ચાલુ
ફેલાવો કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ છે.

આ ચોપડીમાં ૫૦ ઉપર સવાલ જવાબોનો સમાવેશ છે અને એને
ફક્ત નાની “ચીવરી છુક” તરીકેજ રાખી છે અને હવે પછીની બીજી ચોપ
ડીમાં શરૂઆતની શરમનો તથા ચોક્કસ રાજો તેની સમજ સાથે આપવા
માં આવશે, અને તેમાં પહેલાં વરસના ફાસનો સમાવેશ થશે.

સેહુરાં કાપડીયા.

સાંકલ્યું.

—::—

અકરણું.

પાનું.

૧	સંગીત વિષય કવો છે ?	...	...	...	...	૧
૨	સંગીત કેમ શીખવું ?	...	...	...	...	૩
૩	સ્વરચાન એટલે શું ?	...	...	...	...	૩
૪	સંગીત શબ્દનો અર્થ શું ?	...	...	...	...	૪
૫	માર્ગ અને દેશી સંગીત એટલે શું ?	...	...	...	...	૪
૬	રાગોમાં વાપરાતા સ્વર કેટલા છે ?	...	...	...	...	૫
૭	વિકૃત સ્વર કેટલા છે ?	...	...	...	...	૬
૮	સપ્તક એટલે શું ?	...	...	...	...	૬
૯	માવા વખાડવામાં કેટલા સપ્તક વપરાય છે ?	...	...	...	...	૭
૧૦	શ્રુતિ એટલે શું ?	...	...	...	...	૮
૧૧	શ્રુતિ કેટલી માને છે ?	...	...	...	...	૮
૧૨	શ્રુતિ એક સપ્તકમાં કેવી રીતે ગોઠવાયલી છે ?	...	...	...	...	૮
૧૩	શ્રુતિઓનો ઉપયોગ શું ?	...	...	...	...	૧૧
૧૪	ચાટ એટલે શું ?	...	...	...	...	૧૧
૧૫	બધા ચાટ કેટલા થઈ શકે ?	...	...	...	...	૧૨
૧૬	એક ચાટમાંથી રાગ કેટલા નીકળી શકે છે ?	...	...	...	...	૧૨
૧૭	ખાપણા દસ ચાટોમાંથી કેટલા રાગો વપરાય છે ?	...	...	...	...	૧૨
૧૮	રાગ કોણને કહે છે ?	...	...	...	...	૧૩
૧૯	રાગ કેમ ઝોળખાય છે ?	...	...	...	...	૧૩
૨૦	રાગની જાતી કેટલી ?	...	...	...	...	૧૪
૨૧	વાદી, સમવાદી, અનુવાદી, વીવાદી, કોણને કહે છે ?	...	...	...	...	૧૪
૨૨	વાદી સ્વરથી સમવાદી સ્વર કેટલો દુર છે ?	...	...	...	...	૧૫
૨૩	મેઠા અને નાના રાગ એટલે શું સમજવું ?	...	...	...	...	૧૫
૨૪	ગીત થા ચીજ કોણને કહે છે ?	...	...	...	...	૧૬
૨૫	મેઠાં ગીતો અને નાના ગીતો એટલે શું ?	...	...	...	...	૧૬

પ્રકરણ.

પાનું.

૨૬	પુર્વઆંગ અને ઉત્તરાંગ એટલે શું?	૧૬
૨૭	પુર્વઆંગ અને ઉત્તરાંગનો ઉપોચ્ચ કયાં થાય છે?... ..	૧૭
૨૮	સંધીપ્રકાશ એટલે શું?	૧૭
૨૯	દીવસના અને રાતના રાત્રિ ઝોળખવાની યુક્તિ શું?	૧૭
૩૦	આરોહ અને અવરોહ કોણને કહે છે?... ..	૧૮
૩૧	સ્વર વક્ર કરવો તે શું?	૧૮
૩૨	વજ્રય સ્વર એટલે શું?	૧૮
૩૩	સ્થાપ્ત, અંતરે, સંચારી, અભોગ એટલે શું?	૧૯
૩૪	સ્થાપ્ત, અંતરે, સંચારી, અભોગ કેમ ગાવાં?... ..	૧૯
૩૫	મીઠું તે શું અને તે કેમ લેવાય છે?... ..	૧૯
૩૬	સ્વરોનો કન એટલે શું?	૨૦
૩૭	તાન એટલે શું?	૨૦
૩૮	સ્વર વીસ્તાર થા અલાપ એટલે શું?	૨૧
૩૯	અલાપ કરવાનું કારણ શું?	૨૧
૪૦	રાગ તથા રાગીણીનો ભેદ શું?	૨૨
૪૧	આશ્રય રાગ કોણને કહે છે?... ..	૨૨
૪૨	હાલમાં જે દશ થાટો વપરાય છે તેના નામ શું?	૨૨
૪૩	દશ થાટોમાં સ્વરો કેવી રીતે ચુટેલા છે?	૨૩
૪૪	આ થાટેના ભાગ કેટલા છે અને તે શા ઉપરથી કીધા છે?	૨૪
૪૫	આ દશ થાટોને કેવી રીતે વહેંચેલા છે?	૨૪
૪૬	થાટ કદવાણુમાં કયા સ્વરો વપરાય છે? અને તેમાંથી કેટલા રાગો હાલમાં આવે છે?	૨૫
૪૭	તે રાગોનાં નામ શું? તથા તેના ભાગ શા ઉપરથી કીધા છે?	૨૫
૪૮	પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવાની કવીતા. ?	૨૬
૪૯	ગીતોમાં લક્ષણ, ચતુરંગ, સરગમ, હોરી, તીલાના વગેરે હોય છે, તેનો ખુલાસો.	૨૭
૫૦	વાજ્રંત્ર વજ્રકતાં શીખવા અર્થધી સમજ.	૨૭

તાલ વિષે.

૫૧	તાલ એટલે શું?	૨૮
૫૨	આજના આપણા હિંદુસ્તાની સંગીતમાં કેટલા તાલો વપરાય છે?	૨૮
૫૩	પ્રશ્ન ૧૨ તાલોમાં માત્રા કેટલા છે? તથા તેનાં નામ શું?	૨૯
૫૪	માત્રા એટલે શું?... ..	૨૯
૫૫	ભય એટલે શું?	૩૦
૫૬	ભય કેટલા પ્રકારની કહેવાય છે?	૩૦
૫૭	તાલની સમ એટલે શું?	૩૦
૫૮	તાલમાં ખાલી બરી એટલે શું?	૩૧
૫૯	અવર્તન એટલે એટલે શું?	૩૧
૬૦	દુગન યોગન એટલે શું?	૩૧
૬૧	અવગ્રહ એટલે શું?	૩૨
૬૨	ખાર એટલે શું?	૩૨
૬૩	પ્રશ્ન ૧૨ તાલ, તેના માત્રા, થોકા, તથા તુલનાના બોલ સાથે	૩૩
૬૪	તાલની નીશાનીઓની સમજ.	૩૫
૬૫	સ્વરની નીશાનીઓની સમજ... ..	૩૬

હીંદી સંગીતનો અભ્યાસ.

સાયન્ટીફીક પદ્ધતી પ્રમાણે રાગ તથા
તાલ શીખવાની દુકંમાં સમજ.

૧ સંગીત વિષય કેવો છે અને તેનો અભ્યાસ કેવી રીતે થવો
વૈકલ્પિક ?

સંગીત એ ખરેખર એક પ્રવૃત્તિ બનવા પુરતું હુનર છે. સંગીત
થી દરેક માણસના આત્માને આનંદ થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ સંગીત
ની સારી અસર દરેક પ્રાણી માથે પડે થાય છે, એમ પણ કહીશું તો
ચાલશે. ગાયનથી તન અને મન એકત્રિય થાય છે. વળી પરમે
શ્વરનું સ્મરણ કરતાં મન એકાગ્ર કરવા સારું ગાયન એવું બીજું કશું
સાધનજ નથી. ત્યારે આવા એક ઉંચા અને ઉપોગી હુનરને ખીલવવાની
ખતલી કાશેશ કરવાની દરેક સભ્ય પુરુષની અને દરેક સભ્ય સ્ત્રીની ફરજ
છે, એમ કહીએ તો થું હરકત છે? સંગીત જેવો લોકપ્રિય વીર્ય દુન્યામાં
કવચીતજ હશે એવું મારું મત છે.

સંગીત એ એક જાતની ભાષાજ છે; જેને નાદની ભાષા માને છે. કાંઈ
પણ ભાષા ઉત્તમ શીખતાં લાંબો વખત લાગે છે, તે જાણીતુંજ છે. વળી
તે શીખતાં ધણી ખત તથા ધીરજની પણ જરૂર છે; અને આ સંગીતની
ખાખડમાં પણ તેમજ છે. સંગીતનો સારો અભ્યાસ કરવાને ધણો વખત
લાગે છે, અને જાતી ખત તથા ધીરજની પણ જરૂર છે. આપણે હવે એક
દક્ષીણીની વાત અનેક વેળા આપણી નજરે પડે છે, અને તે એ છે જે
આપણા કાંઈ કાંઈ શોકની લોકો દેવજ મોજને ખાતર થોડું ભાગું વાડું
કાંઈ શીખી અધીરાં થઈ પોતાનો અભ્યાસ થોડા વખતમાં છોડી દે છે.
વળી કેટલા તો ફક્ત ફેશન અને ડાબને ખાતરજ સંગીત શીખવા માંડે છે,

હવે આવા લોકોને સંગીત સાઈ નહી આવડે, તો ત્યાં સંગીતનો શું વાંક ? ખરું જોતાં તે વાંક શીખનારાઓનોજ દેહવાશે. મારા પોતાના વીચાર પ્રમાણે સંગીત શીખવા માટે ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસની જરૂર છે. આપણે ત્યાં સાધારણ રીતે સંગીત વિષયમાં કોઈ પણ જાતની ચોક્કસ પરીક્ષા વખતે વખત લેવામાં આવતી નહીં હોવાથી, અને પોતાનો અભ્યાસ દર વરસે ફેરવે અને ફેરવે વધતો જાય છે, તે તપાસવાનું યોગ્ય સાધન શીખનાર પાસે નહીં હોવાથી, તે શીખનારનો ઉઘટ આરતે આરતે ઓછી થતી જાય છે. આ એક મોટી દલગીરીની વાત છે, એમાં કોઈ શક નહીં. પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ઉત્કર્ષી શીખનાર જો પોતાનાં મનમાં બરાબર વિચાર કરી જોશે, તો તેને જરૂર માલમ પડી આવશે, કે ચાલુ પ્રેક્ટીસ કરી ધાથી તેનું જ્ઞાન વધુ અને વધુજ વધતું જાયું હશે. સંસારી અગ્ન્યણોને લીધે કોઈ લોકો પોતાનો અભ્યાસ થોડા વખત પછી મુકી દેવા તૈયાર થાય છે, પણ તેમ નહીં થવું જોઈએ. સંસારમાં અગ્ન્યણો તો આવવાનીજ છે; પણ તે દુર થયા પછી પાછી પ્રેક્ટીસ ચાલુજ રાખવી જોઈએ. હું તો ખાતરી કરીશ કે તેમ કાપાથી કોઈ પણ ગ્રહરથ અથવા બાનુ પોતાનો ધારલો અભ્યાસ જરૂર પુરો કરી શકશે. કોઈ કહેશે કે શું અમે પાંચ વરસમાં મોટા સંગીત પ્રેક્ટીસર બની બહાર પડશું ? નહીં, તેમ હું કહેવા નથી માંગતી. આપણે ત્યાં એવો કયો બીજો હુન્નર છે, કે જેમાં પાંચ વરસના અભ્યાથી માણસ પ્રેક્ટીસર થઈ શકે છે ? મારું કહેવું એટલુંજ છે કે, આ સંગીત વિષય આપણને લાગે છે એટલો કદાચ નથી. તે ગમે તેને હાંસલ થઈ શકે તેવો છે. હું તો કહીશ કે સાધારણ બુધ્ધિવાળો કોઈ પણ ગ્રહરથ (યા બાનુ) જો પાંચત્રીસર પાંચ વરસ સંગીતનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે, તો તે આ વિષયમાં ધણુંજ સાઈ જ્ઞાન મેળવી શકશે. એટલુંજ નહીં પણ તે સુદત પછી, તે શિક્ષકની મદદ વગર પણ પોતાની વીઘા વધારી શકશે. આ મારું મત મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી બાંધ્યું છે. પાંચ વરસમાં ઉત્તમ સ્વરજ્ઞાન, રાગજ્ઞાન, અને તાલજ્ઞાન જરૂર થઈ શકે છે, અને તે એકવાર થયું કે પછી પોતાનો રસ્તો શિખનાર પોતેજ શોધી કાઢે છે. સંગીતમાં ચાલુ પ્રેક્ટીસની સારી ખુબી છે. જેમ જેમ પ્રેક્ટીસ વધતી જાય છે, તેમ તેમ નજર ખુલતી જાય છે, ગળું કાણમાં આવતું જાય છે, અને આમળતું બધું કામ ધણુંજ સહેલું લાગતું જાય છે.

૨ સંગીત કેમ શીખવું ?

સંગીતમાં ત્રણ ભાગ અતી અગતના છે; ૧ સ્વરજ્ઞાન, ૨ રાગજ્ઞાન, અને ૩ તાલજ્ઞાન. આ બધા ભાગોમાં ઉત્તમ તૈયારી થયા વગર કોઈને પણ સંગીતનું ઉત્તમ જ્ઞાન મને મળ્યું એમ કહેવાતો હક નથી. કેરળ પો પટ જેવું નકલ કરવાથી સંગીત આવડ્યું એમ કદી કહેવાશે નહીં. વ્યા કરણ શીખ્યા વગર ફક્ત કાને સંભળીને ભાષાનું ખરું જ્ઞાન થતું નથી. એ આપણે જાણીએ છીએ. સંગીતમાં પણ તાલ સૂરનાં જ્ઞાન વગર બધું કાંઈલું નકામું જ કહેવાશે. સંગીતનો એ બ્યાસ હશે શા, કોઈ ઉત્તમ પદ્ધતી જોણનાર ગુરૂની પાસેજ થવો જોઈએ છે. તેમ નહીં થવાથી શીખનારનો ધણો વખત નકામો જવાનો સંભવ છે. સારો શીક્ષક સ્વરજ્ઞાન અને રાગ જ્ઞાન જલદી આપી શકે છે.

૩ સ્વરજ્ઞાન એટલે શું ?

આપણે જાણીએ છીએ કે સંગીત શિખવું, એટલે સંગીતના રાગ ગાતાં વગડતાં શિખવું છે. હવે રાગ તો બધા સ્વરોથી બનેલા હોય છે, તે ખુલ્લું જ છે. ત્યારે સંગીતનું સારું જ્ઞાન થવા સારૂ તેમાં ઉપયોગી થતા સ્વરોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થવું જોઈએ, એ ખુલ્લું છે. આનું જ નામ સ્વરજ્ઞાન છે. અમુક સ્વર ગળેથી કાઢી બતાવો, એમ કહેતાં વારજ તે સ્વર આપણને કાઢતાં આવડવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે બીજું કોઈ ગાનાર પોતાના ગળેથી કોઈ પણ સ્વર કાઢે તો તે તરતજ આપણને જોળખતાં આવડવો જોઈએ. આ જો વાતો જે સહેલ રીતે કરી શકે તેને ઉત્તમ સ્વરજ્ઞાન થયું, એમ વિદ્વાનો માને છે. સ્વરજ્ઞાન શું કે પછી રાગજ્ઞાન થવું બીલકુલ આજ્ઞાન છે. સ્વરજ્ઞાન થયું માણસ જેની કંઈ સંભળે તે તરતજ ઉંચકી લઈ શકે છે, કારણ તે ગમે તેનાં ગાયનમાં કયા કયા સ્વર ભાગે છે તે પુરત જાણખી શકે છે.

૪ સંગીત શબ્દનો અર્થ શું ?

પ્રચારમાં સંગીત શબ્દનો અર્થ “મ્યુઝીક” થાય છે. આ શબ્દમાં ત્રણ કળાઓનો મેલ થાય છે. તે ત્રણ કલા, ૧ ગાયન, ૨ વાદન, અને ૩ નૃત્ય; એટલે ગાવું, વજાડવું અને નાચવું. સંગીત શબ્દનો ખાસ અર્થ તો “સારું ગવાયલું” એટલેજ થાય છે, પણ ગાયન, વાદન અને નૃત્ય, આ ત્રણે કળાઓમાં ગાયનજ વધારે મહત્વનું માનેલું હોવાથી, એકલા સંગીત શબ્દમાં ત્રણે કળા સમાજ લેવાય છે. આ પ્રસંગે આપણે ગાયન કળાનોજ ધણો ખર્ચ વિચાર કરવાના છીએ. જે ગાયન પોતાના ઉત્તમ નાચમે પ્રમાણે અદા કરવામાં આવે છે, તેનેજ સંગીત નામ ધટે છે.

૫ માર્ગ સંગીત અને દેશી સંગીત એટલે શું ?

“માર્ગ” સંગીત એટલે આપણા દેશમાં હજારો વર્ષોપર ગવાતું સંગીત સમજવું. દેશી સંગીત એટલે અર્વાચીન અથવા નવું સંગીત સમજવું. માર્ગ સંગીત સેંકડો વરસપરજ લુહ અથવા ગુમ થયું છે. તે હવે આપણી નજરે કદીથી પડવાનું નથી. હાલ જે સંગીત દેશમાં વપડાય છે, તે બધું “દેશી” સંગીતજ છે. માર્ગ સંગીતને અતી પ્રાચીન સંગીત માનવામાં આવે છે. એક દંતકથા એવી છે કે જે સંગીત પ્રથમ અહમણે વેદમંથી શોધી કાઢી ભરતને શીખવ્યું, અને જેનો પ્રયોગ પછી ભરત-દેવીએ મહાદેવની સામે કરી બતાવ્યો, તે માર્ગ સંગીત કહેવાય છે. તે સંગીત કેવું હતું તે બજાવતું સાધન હમણા નહીં હોવાથી પંડીતો તેને ગુમ થયેલું સમજે છે, અને તે ઠીકજ છે. દેશી સંગીતના નિયમ બધા નવા પંડીતોએ કરેલા હોય છે. જે સંગીત દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સ્ત્રી પુરુષો મોજશોખથી માંઠ વળાડી આનંદ લેય છે, તે બધું દેશી સંગીત સમજવું. આપણે જેનો વિચાર આ ઠેકાણે કરવાના છીએ, તે દેશી સંગીત છે; એટલું ધ્યાનમાં રાખવું.

૬ રાગોમાં વપડાતા સ્વર કેટલાક છે ?

મુખ્ય સ્વરો તો સાતજ મનાય છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છે:—
પડ્મ, રીષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, અને નિષાદ. ગાવામાં આ
 છાંખાં નામો નહીં વાપડતાં તે સ્વરોના પહેલા અક્ષરો વપડાય છે, જેમકે:—
 સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, નિ. આ ધણુજ જગવડભર્યું થાય છે. સ્વરોના
 બે બેદ મનાય છે:—૧ શુદ્ધ અને ૨ વિકૃત. હમણાજ જે સાત સ્વરો
 આપણે કહી ગયા, તે “શુદ્ધ” સ્વરો મનાય છે. હારમોન્યમપર આ શુદ્ધ
 સ્વરો ધણું કરીને સફેદ ચાવીથી દેખાડેલા મળી આવશે. તેજ રીતે કાળી
 ચાવીથી દેખાડેલા સ્વરો “વિકૃત” મનાય છે. વિકૃત શબ્દનો અર્થ “બદલી
 ગયલો” અથવા “ફેરવી નાખેલો” થાય છે. કોઈ પણ સ્વર પોતાની કાયમ
 કરેલી “શુદ્ધ” જગ્યાપરથી હલાવવામાં આવે કે તે “વિકૃત” થાય છે.
 જે લોકો દીલરૂખા યા સીતાર વગાડી જાણે છે, તે લોકો જાણતાંજ હશે
 કે બિલાવલ જેવો રાગ વળાડી પછી ભેરવી અથવા તોડી જેવો રાગ તેઓ
 વગાડવા ચાહે, તો બિલાવલ રાગમાં ભાગતા પાદાઓની જગ્યાઓ બદલવી
 પડે છે. આવી રીતે સ્વર જગ્યા પોતાની અસલની જગ્યાપરથી ખસેડવામાં
 આવે છે, ત્યારે તે વિકૃત થયેલો મનાય છે. આગળ ચાલતાં પહેલાં એક
 મોટી અગત્યની વાત અત્રે જણાવવી જોઈએ, કે આપણા સંગીતમાં પડ્મ
 અને પંચમ સ્વરો કદીખી વિકૃત થતા નથી, એટલે તે સ્વરો પોતાની
 જગ્યાપર કાયમ રહે છે. તે સ્વરો “અચળ” એટલે નહીં હાલનારા મનાય
 છે. આ બે સ્વરો શિવાય બાકી રહેલા પાંચ સ્વરો, રી, ગ, મ, ધ, નિ,
 “વિકૃત” થઈ શકે છે.

૭ વિકૃત સ્વરો કેટલા છે અને તે કયા?

હમણાજ આપણે કહી ગયા કે રે, મ, ધ, ની, મ, આ પાંચ સ્વરો વિકૃત થઈ શકે છે. સ્વર બ્યારે પોતાના શુદ્ધ સ્થાનથી નીચે ઉતારવામાં આવે છે, ત્યારે તે ‘કોમલ’ થાય છે. આપણી હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિમાં રે, મ, ધ, ની, આ ચાર સ્વરો ફક્ત કોમલ થઈ શકે છે, પણ તીવ્ર થતા નથી. એટલે આ ચાર સ્વરો નીચે ઉતારવામાં આવે છે, પણ તેમને ઉંચા ચઢાવતા નથી. મધ્યમ ફક્ત તીવ્ર થાય છે, પણ કોમલ થતો નથી. આનું કારણ એટલું જ છે કે આપણા ગાયક વાદકો ગિ, ગ, ધ, નિ શુદ્ધ સ્વરોનેજ તીવ્ર માને છે, અને શુદ્ધ મધ્યમનેજ તેઓ કોમલ માને છે. આ પ્રચાર નવા શીખનારાઓએ હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવો. હવે ઉપલા ખુલાસા પરથી સાફ જણાશે કે વિકૃત સ્વરો ફક્ત પાંચજ થઈ શકશે, જેમનાં નામો નીચે મુજબ છે:-

૧ કોમલ રીપલ, ૨ કોમલ ગંધાર, ૩ તીવ્ર મધ્યમ, ૪ કોમલ ધૈવત, ૫ કોમલ નિપાદ. હારમોનયપર આ પાંચ સ્વરો રાગી સારીથી ટેખાડવામાં આવે છે. શુદ્ધ સાત સ્વરોમાં આ પાંચ ઉમેરવાથી એક ‘સા’થી ઉપલા ‘સા’ સુધીના ગાલામાં ૧૨ સ્વરો આવે છે, તે સહેલ સમજી શકશે.

૮ સપ્તક એટલે શું?

સાત સ્વરોના સમુદાયને અથવા હુમખાને પ્રચારમાં સપ્તક કહે છે. “સા રે મ મ પ ધ નિ” જે આપણા શુદ્ધ સ્વરો છે, તે એક પછી એક ક્રમથી ગાઇએ તો “સપ્તક” થશે. સાત શુદ્ધ સ્વરોના સમુદાયને “સપ્તક” કહે છે. આ સપ્તકમાં પાંચ સ્વરો વિકૃત બેલવી સપ્તકમાં મનાતા ૧૨ સ્વરો થાય છે. સપ્તકનું અંગ્રેજી નામ “સ્કેલ” છે. જોકે સપ્તક શબ્દનો અર્થ “સાત” થાય છે, તોપણ સંગીત સ્વર સપ્તકમાં ખરું જોતાં એકંદર સ્વરો શુદ્ધ અને વિકૃત મળી ૧૨ છે.

૯ ગાવા વજાડવામાં કેટલા સપ્તકો વપરાય છે ? સપ્તકમાં શુદ્ધ અને વીકૃત સ્વરો કાગળપર કેવી રીતે દેખાડવા ?

ધણું કરીને આપણા ગાયક વાદકો ત્રણ સપ્તકોથી વધારે વાપડતા નથી, હારમોન્યમપર ધણું કરીને ત્રણજ સપ્તકો ગોઠવેલા હોય છે. આ દરેક સપ્તકમાં ૧૨ સ્વરો હોય છે. ત્રણ સપ્તકોનાં નામ: ૧ મંદ્ર, ૨ મધ્ય, ૩ તાર છે. સઉથી નીચું તે મંદ્ર, તેનાથી ઉપરનું અથવા વચ્ચું તે મધ્ય, અને સઉથી ઉચું તે તાર સપ્તક સમજવું.

શુદ્ધ તથા વિકૃત સ્વરો સહેલથી સમજાય તેવી રીતે ગોઠવવાની એક રીત આ પ્રમાણે છે.

હારમોન્યમપર નિચલા શુદ્ધ સ્વરો સફેદ ચાવીથી અને ઉપલા વિકૃત સ્વરો કાળી ચાવીથી દેખાડેલા મલી આવશે. જે સ્વરો કામલ હોય તેને આપણે એવી રીતે લખશું. રે ગ ધ નિ, ત્રીજાં આપણે ન' એવી રીતે લખશું. મંદ્ર સપ્તકના સ્વર હોય તો તેમની નીચે મીઠાં ચુકશું, જેમકે પ ધ; તાર સપ્તકના સ્વરોને માથે મીઠું આવશે, જેમકે મ', મં, પં, મધ્ય સપ્તકના સ્વરોને નિશાણીની જરૂર નથી, જેમકે-સા, રે, ગ, મ.

૧૦ શ્રુતિ એટલે શું ?

“શ્રુતિ” એટલે નાદ અથવા અવાજ, જે કાને સાંભળી શકાય. સંગીતમાં શ્રુતિ આ નામ એવા એક અવાજને આપવામાં આવે છે, કે જે અવાજ ગાવા વગાડવાનાં કામમાં આવી, વળી કાનથી સ્પષ્ટ જોળખી શકાય તેવો હોય. સાધારણપણે શ્રુતિઓ એટલે સ્વરોથી પણ ન્હાના ન્હાના સ્વરોના દરબળ સમન્વય છે.

૧૧ શ્રુતી કેટલી માને છે ?

સંગીતશાસ્ત્ર જાણનારાઓ શ્રુતી બધી મલી ૨૨ માને છે. તે બધી એક “સા” થી તેના ઉપલા “સા” સુધીના માળામાં આવી જાય છે. આપણા જે શુદ્ધ અને વિદ્યુત ૧૨ સ્વરો, તે પણ આ ૨૨ સંખ્યામાં આવી જાય છે. એક સપ્તકમાં આપણા પુરાણા ગાયક વાદકો ૨૨ નાદ સંગીત ઉપયોગી માનતા હતા. તેમાંથી જેટલા નાદ જે રાગમાં કામે લાગતા, તેટલા તે રાગમાં સ્વર નામ પામતા હતા. જે નાદ તે રાગમાં નકામા રહેતા, તે બધી શ્રુતી કહેવાતી. એક રાગમાં શ્રુતી કહેવાતા નાદો બીજા રાગમાં સ્વર થઈ શકે છે.

૧૨ શ્રુતી એક સપ્તકમાં કેવી રીતે ગાઠવાયેલી છે?

આપણા ગુણી લોકો જે ૨૨ શ્રુતી માને છે, તે ૭ સ્વરોમાં એવી રીતે વહેંચવામાં આવેલી છે: સાની ૪; રીની ૩; ગની ૨; મની ૪; પ ની ૪; ધની ૩; અને નીષાદની ૨. બધી મળી ૨૨ થઈ. બાવીસ શ્રુતીનાં નામ નીચે મુજબ છે:

૧ તીમા, ૨ કુમુદતી, ૩ મંદા, ૪ છંદોવતી, ૫ દયાવતી, ૬ રંજની, ૭ રત્નોકા, ૮ રોદ્રી, ૯ ક્રોધી, ૧૦ વજરીકા, ૧૧ પ્રસારણી, ૧૨ પ્રીતી, ૧૩ માર્જની ૧૪ ક્ષતી, ૧૫ રત્નો, ૧૬ સંદીપીની, ૧૭ આભાપીની, ૧૮ મંદતી, ૧૯ રોહિની, ૨૦ રમ્યા, ૨૧ ઉમા, ૨૨ ક્ષોભીણી.

આ ૨૨ શ્રુતિઓ સ્વરોમાં કેવી રીતે વહેંચાયેલી છે, તે સાફ દેખાડવા સારૂ નીચેના બે નકશા જુવો. પહેલા નકશામાં દેખાડેલી રચના સંગીત પારિજ્ઞત નામના ગ્રંથ પ્રમાણે છે. તે ગ્રંથ આસરે ૩૦૦ વરસોપર અહો બલ પડીતે લખેલો છે. બીજા નકશામાં દેખાડેલી શ્રુતિ રચના આજનાં આ પછાં હિંદુસ્થાની સંગીત પ્રમાણે છે. આ બે રચના તદ્દન જુદી છે, તે કહે બધી દેખાશે. અહોબલની શ્રુતિ રચના પ્રમાણે શુદ્ધ થાટ “કાશી” નો ઘરો; અને બીજી નવી રચના પ્રમાણે શુદ્ધ થાટ આપણો આજનો “બીલાવલ” નો થાટ ઘરો.

નકશો ૧ લો.

નકશો ૨ જો.

શ્રુતિ	નામ.
૧	તીવ્રા
૨	કુમુદતી
૩	મંદા
૪	છદાવતી
૫	દયાવતી
૬	રંજની
૭	રત્નકા
૮	રેદ્રી
૯	કોધી
૧૦	વળીકા.
૧૧	પ્રસારીણી
૧૨	પ્રાંતી
૧૩	મોજની
૧૪	હીતી
૧૫	રત્નકા
૧૬	સંદીપીની
૧૭	આલાપીની
૧૮	મંદતી
૧૯	રેદ્રીની
૨૦	રમ્યા
૨૧	ઉચા
૨૨	લોભીણી
૨૩	તીવ્રા
૨૪	કુમુદતી
૨૫	મંદા
૨૬	છદાવતી

આ અસલનો શુદ્ધ થાટ આમાં
સા ૪ થી શ્રુતિપર છે, જેથી તે આ
પણો કાઢી થાટ થશે.

૧	જા
૨	
૩	
૪	
૫	રી
૬	
૭	
૮	ગ
૯	
૧૦	મ
૧૧	
૧૨	
૧૩	
૧૪	પ
૧૫	
૧૬	
૧૭	
૧૮	ધ
૧૯	
૨૦	
૨૧	નિ
૨૨	
૨૩	શા

આ આપણો આજનો શુદ્ધ થાટ
બિબાવલ છે, આમાં સા. પહેલા
શ્રુતિપર માંડેલો છે.

૧૩ શ્રુતિઓના ઉપયોગ શું?

શ્રુતિ વિષે થોડી સમજ જાણી રાખવામાં ફાયદો છે. ધણું કરીને આપણા સંગીતમાં ૧૨ સ્વરોજ આપણે વાપર્યે છીએ; એટલે ૭ શુદ્ધ અને ૫ વિકૃત. પણ ચોક્કસ રાગોમાં આ બાર રાગોની વચ્ચેના દરજ્જાના બારીક સ્વરો પણ આપણા જોવામાં આવે છે. આ બારીક સ્વરોને કાષ્ઠ ‘શ્રુતિવાલા સ્વરો’ તરીકે ઓળખે છે. જ્યાંમુઘી ૧૨ સ્વરોનું ઉત્તમ જ્ઞાન શિખનારાઓ નહીં મેળવે, ત્યાંમુઘી આ બારીક શ્રુતિવાલા સ્વરોની બાંજ ગડમાં તેઓએ પડતું નહીં. આપણું જાણું કામ ૧૨ સ્વરોથી પાર પડી શકે છે. કયા રાગમાં કયે ઠેકાણે કઈ શ્રુતિ વાપરવી તે વિષે ગાયકોમાં પણ ઘણાજ મતફેર નજરે પડે છે, જેથી તેવી તકરારી બાબતોમાં વધુ પડવાનું થોડું નહીં ગણાય.

૧૪ થાટ એટલે શું?

થાટ એટલે એવી એક સ્વર રચના કે જેમાંથી રાગ પેદા થઈ શકે છે. આપણા ૧૨ સ્વરોમાંથી દરેક વખતે સાત સાત સ્વરો ક્રમથી લઈ અનેક થાટ રચી શકાય છે. થાટમાં હમેશાં સાત સ્વરો હોવાજ જોઈએ; અને તે પણ સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, નિ એવા ક્રમમાં હોવા જોઈએ. થાટ માંથી રાગ પેદા થાય છે, જેથી તેને રાગનો ‘જનક’ એટલે પેદા કરનારો કહેવામાં આવે છે. જનક શબ્દનો અર્થ બાપ થાય છે.

૧૫ બધા મલી થાટ કેટલા થઈ શકે ?

શુદ્ધ અને વિકૃત મલી જે આપણા ૧૨ સ્વરો છે, તેમાંથી દર વખતે સાત સાત સ્વર જાઇ થાટ રચતાં જતાં માત્રમ પડશે કે બધા મલી થાટ હર થઇ શકશે. જોકે ગણતરીની દ્રષ્ટીએ એટલા બધા થાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ આપણી હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિમાં એટલા બધા થાટોની જરૂર નથી પડતી. આપણા બધા રાગો દશ થાટમાંથી આપણે ઉત્પન્ન કરી શકાયે છીએ, માટે આપણને દશ થાટોથી વધારે શીખવાની જરૂર નથી.

૧૬ એક થાટમાંથી રાગ કેટલા નીકળી શકે છે ?

દરેક થાટમાંથી ગણતરીની દ્રષ્ટીએ ૪૮૪ રાગ નીકળી શકે છે અને આપણા બધા હર થાટોમાંથી ૩૪૮૪૮ રાગો નીકળવું શક્ય છે. પણ આટલા બધા રાગો પ્રચારમાં કદી નજરે પડશે નહીં. તેમાંના ધણા ખરા તો મધુર પણ નહીં જાણશે. રાગમાં ઝોઝામાં ઝોઝા ૫ સ્વર હોવાજ નોંધજો, પણ જામે તે પાંચ સ્વરો લીધાથી “રાગ” થઇ નથી શકતો. રાગ હંમેશાં રંજક એટલે રંજન કરે તેવાજ હોવો જોઇએ.

૧૭ આપણા દશ થાટોમાંથી કેટલા રાગ હાલ વાપડવામાં આવે છે ?

આપણી હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિમાં ૨૦૦ રાગથી વધારે કોઇ પણ ગાયકો ગાઇ શકતા નથી. જાધારણુ મવેયાજી તો ૧૦૦ રાગ પણ જુજુજ માતા જાણનારો. આ અસિદ્ધ ૧૦૦ રાગ જે ચારી રીતે આપણે ગાઇ શકાયે તોપણ ધણું થયું.

૧૮ રાગ કૌણને કહે છે ?

રાગના મુખ્ય નીચમ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧) દરેક રાગ કૌણપણ ચાટમાંથી પેદા થવો જોઈએ.
- (૨) તેમાં જોછામાં જોછા પાંચ સ્વર હોવા જોઈએ.
- (૩) રાગમાં આરોહ તથા અવરોહ બંને હોવા જોઈએ.
- (૪) તે મધુર હોવો જોઈએ.

(૫) એક જ જાતના બે સ્વર, જેમકે કામળ અને તીવ્ર રી, કામળ અને તીવ્ર ગ, વગેરે સાથે લાવવા નહીં જોઈએ, પણ કૌણ કૌણ રાગમાં બે મધ્યમ સાથે લાવી શકે છે.

(૬) કૌણ પણ રાગમાં મ અને પ આ બંને સ્વર સાથે છોડી દેવાય નહીં.

૧૯ રાગ કેમ ઓળખાય છે ?

રાગ ઓળખતાં બે ત્રણ જાણદો તરફ ધ્યાન આપવું. તે આ છે:—

- (૧) રાગમાં સ્વરો કેવા લાગે છે—એટલે કયા કામળ અને કયા તીવ્ર છે, તે જોવું.
- (૨) રાગના આરોહ તથા અવરોહ તપાસી જોવા.
- (૩) રાગમાં કયા સ્વરો નથી આવતા તે જોવું.
- (૪) રાગના વાદી, સમવાદી, અનુવાદી, તથા વીવાદી સ્વરો તપાસી જોવા.

૨૦ રાગની જાતી કેટલી છે ?

રાગની મુખ્ય જાતી ત્રણ છે. સંપૂર્ણ, પાડવ તથા ઝોડવ.

સંપૂર્ણ રાગ એટલે એવો રાગ કે જેમાં બધા સાત સ્વર વાપડવામાં આવે છે. જે રાગમાં છ સ્વરોનો ઉપયોગ થાય છે, તે પાડવ કહેવાય છે. જે રાગમાં પાંચજ સ્વરોનો ઉપયોગ થાય છે, તે ઝોડવ કહેવાય છે. પાંચ સ્વરોથી ઓછા સ્વરોનો તો રાગજ બની શકતો નથી.

૨૧ વાદી, સમવાદી, અનુવાદી, વીવાદી સ્વર કોણને કહે છે ?

જે સ્વર રાગમાં આવતા બધાં સ્વરોમાં ખાસ ઉપયોગી હોય છે તેને વાદી કહે છે. આ સ્વરને રાગની ઉપમા આપવામાં આવે છે. કેટલાક આ સ્વરને ‘જીવ સ્વર’ કહે છે. વળી કોઈ તેને અંસસ્વર કહે છે. દરેક રાગમાં વાદી એકજ હોય છે. તે સ્વરને વાદી સ્વર કહે છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તે સ્વરપરથી રાગ ઓળખાય છે.

સમવાદી સ્વર પણ રાગમાં અગત્યનોજ છે; પણ તેનું મહત્વ વાદી કરતાં થોડું ઓછું મનાય છે. રાગમાં વાદી સ્વર ધણી વખત વપડાય છે, અને સમવાદી તેનાથી કાંઈક ઓછો વપડાય છે.

વાદી અને સમવાદી સ્વરો બાદ કરતાં બાકી રહેલા રાગમાં આવતા બધા જે સ્વરો હોય, તે અનુવાદી કહેવાય છે. દાખલા તરીકે એક સંપૂર્ણ રાગ, એટલે જેમાં સાત સ્વરો વપડાતા હોય એવો બજાએ, તો તેમાં એક વાદી, અને એક સમવાદી બાદ કરતાં બાકી પાંચ સ્વરો અનુવાદી સ્વરો રહેશે.

વિવાદી શબ્દનો અર્થ તકરાર કરનારો અથવા દુશ્મન થાય છે. રાગમાં જે સ્વર આવવાથી રાગનું રૂપ બગડી જાય છે, તે સ્વર વિવાદી કહેવાય છે. જે રાગમાં જે સ્વરો વર્જ હોય છે, એટલે વપડાતા નથી, તે વિવાદી કહેવાય છે.

૨૨ વાદી સ્વરથી સમવાદી સ્વર કેટલો દુર હોય છે ?

વાદીથી સમવાદી સ્વર ધણું કરી પાંચમો હોય છે. જેમકે સા વાદી હોય તો તેનો સમવાદી પ યશે રી નો સમવાદી ધ યશે. ગ નો ની યશે. મ નો સમવાદી સા છે. બીજો પણ એક સાધારણ નીચમ ધ્યાનમાં રાખવો, અને તે આ છે કે, વાદી અને સમવાદી સ્વરો સરખી શ્રુતિવાળાજ હોય છે. જ્યારે કાઠ રાગમાં પાંચમો સ્વર વર્જ હોય છે, ત્યારે ત્યાં સમવાદી સ્વર ચોથો થાય છે. દાખલા તરીકે કાઠ રાગમાં ગ વાદી હોય, અને તેનો સમવાદી ની તે રાગમાં વર્જ હોય, તો તેવે ઠેકાણે સમવાદી ચોથો ધ યશે.

૨૩ મોટા અને નાના રાગ એટલે શું સમજવું ?

આપણા ગાયકો એમ માને છે કે જે રાગો જાંબીર પ્રકૃતિના અથવા ગાવામાં ખીકટ હોય, અને જેમાં બીજા રાગોની ભેગસેળ હોતી નથી, તે મોટા રાગ સમજવા. નાના રાગોમાં ભેગસેળ હોય છે, અને જેમાં હુમરી, મઝન જેવી નાની નાની ચીજો ધણી ગવાય છે, એવા રાગોની પ્રકૃતિ થોડી ચપલ હોય છે. આ એક આપણા ગુણી લોકોની સમજૂતી છે. કાઠ લોકોનું કહેવું એમ છે કે રાગો તે અથા મોટા, અને રાગણી તે નાની નાની સમજવી.

૨૪ ગીત યા ચીજ કોણને કહે છે ?

કવીતાના બોલ જે તાલ અને સ્વર સાથે ગાવામાં આવે છે, તેનેજ ગીત અથવા ચીજ કહે છે. કોઈ તે ગીતને પદ કહે છે. દરેક રાગમાં જુદી જુદી તરફના ગીતો અથવા ચીજો ગવાય છે. આપણા ગાયકો અનેક જાતના ગીતો ગાય છે, તેમાં આ મુખ્ય છે: ધૃવપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, તરાણા, ચતરંગ હુમરી, મઝલ, હોરી, દાદરા, ખેમતા, વગેરે.

૨૫ મોટાં ગીતો અને નાનાં ગીતો એટલે શું ?

ખ્યાલ, ધૃવપદ, ટપ્પા, વગેરે મોટાં ગીતોમાં ગણાય છે. જાડોના બીજા જેમ કે હુમરી, મઝલ, દાદરા, ખેમતા વગેરે નાનાં ગીતો મનાય છે. ધૃવ પદનું ગાયન સૌથી શુદ્ધ ને ઉંચું કહેવાય છે. ખ્યાલનું ગાયન તેનાથી ઉતરતું કહેવાય છે. ટપ્પાનું ગાયન ખ્યાલનાં ગાયન કરતાં ઓછું સમજવામાં આવે છે. હુમરી, મઝલ, કબાલી વગેરે બધું તો કમ દરજ્જાનું ગાયન કહેવાય છે. મોટા ગવેતાઓ આ ઉતરતું ગાયન ગાતા નથી.

૨૬ પુર્વઆંગ અને ઉતરાંગ એટલે શું ?

જેક સમકના, એટલે સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં આ સમકના જે લાગ કરીએ તો તે સા રે ગ મ, અને પ ધ નિ સાં, આ પ્રમાણે થશે. આમાં સા રે ગ મ લાગને પુર્વઆંગ કહે છે, અને પ ધ નિ સાં લાગને ઉતરાંગ કહે છે. પણ પ્રચારમાં પુર્વઆંગની હદ પંચમ સુધી અને ઉતરાંગની ઉપર ના સાં થી તે નીચેના મધ્યમ સુધી, માનવામાં આવે છે.

૨૭ આ પુર્વઆંગ અને ઉત્તરાંગનો ઉપયોગ ક્યાં અને કેવો થાય છે?

આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના રાગોના બે વર્ગ કરવામાં આવે છે; તે વર્ગ ૧ પુર્વ રાગ, અને ૨ ઉત્તર રાગ છે. અપોરના બાર વાગાથી તે મધ્યરાતના બાર વાગા સુધી ને રાગો ગવાય છે, તે બધા પુર્વ રાગ કહેવાય છે; અને રાતના બાર વાગાથી તે અપોરના બાર વાગા સુધી ને રાગો ગવાય છે, તે બધા ઉત્તર રાગ કહેવાય છે. હવે એક જાણવાએ નીચમ આપણી નજરે એવો પંદરો, કે પુર્વઆંગનો વાદી સ્વર હંમેશાં પુર્વઆંગમાંથીજ પસંદ કરેલો હોય છે. ઉત્તરાંગનો વાદી સ્વર હંમેશાં ઉત્તરાંગના સ્વરોમાંથીજ પસંદ કરેલો હોય છે. આ નીચમ અતીશય મહત્વનો છે. તે નીચમથી રાગ ક્યા વખતનો છે, તે થોડું ધણું તરતજ માલમ પડે છે. પણ અત્રે એક ખામદ યાદ રાખવી, અને તે એ છે કે સા, મ, અને પ, આ સ્વરો વાદી લેનારા રાગો, પુર્વ રાગોમાં તથા ઉત્તર રાગોમાં પણ નીકળી શકશે.

૨૮ સંધીપ્રકાશ એટલે શું?

સંધીપ્રકાશ એટલે દીવસ તથા રાત ને વખતે સંધાય છે, તે વખતનો પ્રકાશ. આપણે જાણ્યે છીએ કે આવી સંધી ચોવીસ કલાકના આખા દીવસમાં બેજ વખત થાય છે, અને તે બે વખત સવાર તથા સાંજ છે. સાંજે સુરજ ઋસ્ત થતી વખતે દીવસ જતો રહે છે, અને રાત આવે છે. વળી સવારનાં રાત જાય છે, અને દીવસ શરૂ થાય છે. આ બે વખતને સંધીપ્રકાશ કહે છે. આ સંધીપ્રકાશના વખતમાં ભૈરવ, પુર્વી, અને મારવા થાટના રાગો હંમેશાં ગવાય છે; માટે આ થાટના રાગોને ગુણી લોકો સંધીપ્રકાશ રાગ કહે છે.

૨૯ દીવસના અને રાતના રાગ ઝાળખવાની સહેલી ચુકિત શું?

ચોક્કસ થોડા, દીવસના રાગો સીવાય ત્રીવ મધ્યમ લેનારા રાગોનો મોટો ભાગ રાતનાજ ગવાય છે. માટે ગાયન સાંજનારે મધ્યમ ત્રીવ છે કે કામળ છે તે તરફ પહેલાં નજર કરવી. ત્રીવ મધ્યમ લેનારા દીવસના રાગો હિંદોલ, તોદી, ગોહસારંગ, સુખતાની છે. રાતના ત્રીવ મધ્યમ લેનારા રાગો આસરે ૪૦-૫૦ નીકળશે.

૩૦ આરોહ અને અવરોહ કોણને કહે છે ?

સ્વરોને ગાતાં ઉપર લઇ જવું, તેને આરોહી કહે છે, તેમજ નીચે ઉતારવું તેને અવરોહી કહે છે. તે નીચલા પ્રુજાજાથી માલમ પડશે. દાખલા તરીકે 'સા'થી ગાવાનું કરી કરી આગળ ચાલ્યે, જેમકે સા રે ગ મ પ ધ ની સાં આ આરોહી થઇ હવે તેજ મુજબ પાછું નીચે ઉતરવું, જેમકે સાં ની ધ પ મ ગ રે સા. આ અવરોહી છે.

સાં

← આરોહી— સા રે ગ મ પ ધ ની ની : પ મ ગ રે સા → આરોહી—

૩૧ સ્વર વક કરવો તે શું ?

વક શબ્દનો અર્થ વાંકો થાય છે. આ શબ્દ સંગીતમાં એક ચોક્કસ અર્થમાં વપરાય છે. આરોહ અથવા અવરોહમાં જે સ્વર વક થતો હોય તે સ્વરપર આવી પાછલા સ્વર તરફ વળવાથી અને ત્યાર પછી વક સ્વરને તદ્દન સુકી દઇ તેની ઉપરના સ્વરપર એકદમ જવાથી, વચ્ચેના સુકી દીધેલો સ્વર વક થયો એમ કહેવાશે. દાખલા તરીકે, આપણને આરોહ કરતાં ની સ્વર વક કરવો છે એમ સમજો. હવે સા રે ગ મ પ ધ ની એટલા સુધી આવી પાછું ધ ઉપર જઇને એકદમ ઉપલા સાં પર જવું, એને ની નું વક થવું કહે છે. એટલે સા રે ગ મ પ ધ ની ધ સાં આ આરોહ બરાબર સમજાશે.

૩૨ વર્જ્ય સ્વર એટલે શું ?

જે સ્વર રાગમાં બીજકુલ છોડી દેવાનો હોય છે, તેને વર્જ્ય સ્વર કહે છે. જોડવ રાગમાં પાંચજ સ્વર આવે છે. તેવા રાગમાં જે સ્વરો વર્જ્ય છે, એમ કહેવાશે. વર્જ્ય સ્વર અને વક સ્વર આ બેમાં ફરક છે તે ખ્યાનમાં રાખવું.

૩૩ અસ્તાષ્ટ, અંતરો, સંચારી, આભોગ એટલે શું ?

ગાયનમાં ભુદા ભુદા ભાગ ગુણી લોકોએ પાડેલા છે. ઉપર બમેલાં નામો તે ભાગોનાંજ છે. ગાયનમાં પહેલા એટલે શરૂઆતના ભાગને અસ્તાષ્ટ કહે છે. અસ્તાષ્ટ તે સ્થાષ્ટ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. ગાયનના બીજા ભાગને અંતરો કહે છે. સંચારી અને આભોગ એ કમયી ત્રીજો અને ચોથો ભાગ છે. દરેક ગાયનમાં અસ્તાષ્ટ અને અંતરો આ બે ભાગ તો હોવાજ ને ધ્યે. સંચારી અને આભોગ હંમેશાં દ્રુપદ નામના ગીતોમાંજ નજરે પડે છે. કાષ્ટ કાષ્ટ દ્રુપદોમાં અસ્તાષ્ટ અને અંતરો આ બે ભાગજ હોય છે. દ્રુપદ સીવાય બીજાં બધાં ગીતોમાં અસ્તાષ્ટ અને અંતરોજ હોય છે. અસ્તાષ્ટમાં ધણું કરીને મધ્ય સપ્તક અને મંદ સપ્તકોનાજ સ્વરો લેવાય છે. અંતરોમાં મધ્ય સપ્તક અને તાર સપ્તકના સ્વરો લેવાય છે.

૩૪ સ્થાષ્ટ, અંતરો, સંચારી, આભોગ કેમ ગાવાં ?

સ્થાષ્ટ પહેલાં બે વખત ગાઇ, પછી અંતરો ગાન જરૂર. અંતરો ગાઇ પાછી સ્થાષ્ટ ગાવી. ત્યાર પછી સંચારી અને આભોગ સાથે ગાઇ, પાછું અસ્તાષ્ટપર આવવું. સંચારી ગાવા પછી એકદમ આભોગ ગાવા નો નીયમ યાદ રાખવો. એટલું જરૂર કરી પછીથી તે ચીજની દુગ્ધન યોગ ન બની શકે તો કરવી.

૩૫ મીંડ તે શું અને તે કેમ લેવાય છે ?

એક સ્વરપરથી બીજા કાષ્ટાણ્ય સ્વરપર અરાજ વચમાં નહીં તોડના જવું તેને મીંડ કહે છે. એમાં બધી ખુબી બે સ્વરો છુટા નહીં પડવાં હોવામાં જમાયલી છે. દાખલા તરીકે ૫ ઉપરથી ૪ ઉપર મીંડ લેવી હોય, તો ૫ નો ઉચ્ચાર પહેલાં કરી, પછી તે અવાજને નહીં તોડતાં ૪ સુધી જમાવવો. તેમ કરતાં વચ્ચે ૪ સ્વર પણ ધપેણ્ણથી આવી જાય છે. પણ ૪ પર ઉછું રહેવાનું નથી. મીંડ હમંકે ત્રીશાની એવી કરવામાં આવે છે. ૫ ૪

૩૬ સ્વરોનો કન ઝેટલે શું ?

કન શબ્દનો અર્થ સ્પર્શ છે. અમુક પ્રદાર્થનો કન અથવા કણ ઝેટલે ધણોજ ઝીણો ટુકડો મનાય છે. તેજ પ્રમાણે સ્વરનો કન ઝેટલે ધણોજ બારીક ભાગ અથવા સ્પર્શ ગાયકો માને છે. આ કન ઝેટલો તો બારીક હોય છે, કે તેને ચોક્કસ વખત આપવામાં આવતો નથી. સ્વરપર જરા ઝટકો લાગ્યો કે તરતજ કાંઈપણ સ્વરનો કન હયાં લાગી જાય છે. ગાયકો જમે તે સ્વરનો કન ગમે તે સ્વરને બગાડી શકે છે. જે સ્વરનો કન હોય તે સ્વર પહેલાં ઝડપથી દેખાડી પછી મુખ્ય સ્વર બવાય છે. કન ઝેવી રીતે બખાય છે, નિ હયાં નિ મુખ્ય સ્વર છે, અને તેને પ નો કન છે.

૩૭ તાન ઝેટલે શું ?

તાન શબ્દનો અર્થ તાણવું થાય છે. તાણવાથી નહાની ચીજ લંબાવવા માં આવે છે. ગાયનમાં પણ રાગમાં આવતા સ્વરોના સમુદાય જુદી જુદી રીતે રચી તેને લાંબુ કરવું, તેનેજ તાન કહે છે. તાનો લીધાથી ગાયનમાં ખુબસુરતી પેદા થાય છે. તાનો કેવી રીતની લેવી તે ગાયકની ખુશી પર છે. રા મતા સ્વર નીયમ, આરોહ અવરોહ નીયમ, વાદી સમવાદી નીયમ, વગેરે બરાબર સંભાળી તાનો લેવામાં આવે, તો ગાયન ધણું મધુર લાગશે એમાં શક નહીં. વળી તાનો લેતી વખત તાલ તરફ પુરવું ધ્યાન રાખવું પડે છે. શરૂઆતમાં નહાની નહાની લયદારીની તાનો લઈ, પછી આસ્તે આસ્તે લાંબી તાનો લેવા માંડવી. તાન પુરી થયા પછી અસ્તાંતના થોડા બોલ લેવામાં આવે છે. ગળું ઉત્તમ કાણુમાં આવ્યા વગર તાનની ખટપટમાં પડવું લુબ્ધકરું કહેવાશે. એસુરી અને બે તાલી તાનો કદી લેવી નહી. પહેલા પહેલાં તાલ સુરમાં બાંધેલી તાનોનો અભ્યાસ કરવો. જેમ જેમ ગળું તૃપ્ત થશે તેમ તેમ નવી નવી તાનો ગાનારને સુજવા માંડશે. તાનોની બાબદમાં ઘણા નવા શિખનારાઓ અધીરા થઈ પોતાનું ગળું બગાડી નાખે છે, અને તેથી

પોતાનું નુકસાન કરે છે. તાનેનો અભ્યાસ શિક્ષકની સાથે થઈ શકે તો વધારે સારું, કારણ શિક્ષક માવામાં થતી ભૂલો તરતજ અટકાવી શકશે. તાનેનો અભ્યાસ કરનારે પહેલાં “જગાઈકાર” નામનો પલટો ઉત્તમ સાંધવો. તે અત્રંકર આ છે.

સા રે ગ મ પ ધ ની સાં ની ધ પ મ ગ રે સા
 સા રે ગ મ પ ધ ની ધ પ મ ગ રે સા
 સા રે ગ મ પ ધ પ મ ગ રે સા
 સા રે ગ મ પ મ ગ રે સા
 સા રે ગ મ ગ રે સા
 સા રે મ રે સા
 સા રે સા

આ પલટો ઉઠાડો અને સુલટો માવાનો અભ્યાસ કરવો.

૩૮ સ્વર વીસ્તાર યા અભાપ એટલે શું ?

માયકો ઠાંધપણ ગીત માવા પહેલાં, જે રાગ માવાનો હોય, તેમાં વધ માતા સ્વરો ફક્ત આ આ કરી, યા તાનન કરીને ઉચારે છે, તેને “અભાપ” કરી કહે છે. અભાપમાં તાલ અથવા ગીત શબ્દની જરૂર હોતી નથી. પણ ફક્ત તે રાગમાં બાગનારાજ સ્વરો લઈ, તેના વાદી સમવાદી સ્વરો જરૂર જરૂર હોવાથી, તથા જે સ્વર વજ્ર હોય તે કાઢી નાખી સ્વર વીસ્તાર કરવો; તેને અભાપ કહે છે. અભાપ કરવામાં સારી કુશળતા જોઈએ.

૩૯ અભાપ કરવાનું કારણ શું ?

દરેક રાગનું એક મોડું પણ સ્વરપદ માદ રાખ્યાથી, તે રાગ તુરત જાણખી શકાય છે; અને દરેક રાગ માવા પહેલાં તેનો નાનો પણ અભાપ માદ રાખ્યાથી, તે રાગમાં બાગતા સ્વરો જરૂરજરૂર રીતે માદ કરી શકાય છે.

અભાપ કર્યાથી સાંજળનારને પણ કયો રાગ શરૂ થાય છે તે માલમ પડી જાય છે.

એકસ રાગના અભાપ ધણી સારી રીતે થઈ શકે છે; અને તે રાગને “અભાપ યોગ્ય” રાગ કરી કહે છે.

૪૦ રાગ તથા રાગિણીનો ભેદ શું છે ?

રાગ અને રાગિણીનો અર્થ એ છે, જે આગલા વખતમાં એવું માનતા હતા, કે જે રાગો સંપૂર્ણ, તથા મંજીર હોય, તથા બીજા રાગોમાં તેનો અંશ હોય; પણ તેનું પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ તથા સ્વતંત્ર હોય, તો તે રાગ પુરૂષ રાગ તરીકે માનતા; અને રાગિણીમાં, રાગોની પ્રકૃતિ થોડી દેખાઈ, તેનું ચલણ જરા અપજ હોય; તથા તેનો ઉપયોગ શંકાર તરફ અધીક હોય છે, એમ માનતા; તથા કોઈ એમ માનતા કે, જે રાગનાં નામો જોવા હોય, તે રાગિણી; તથા પુરૂષ જેવાં નામ હોય તો તે રાગ માનવા; પણ હાલમાં એ વીધવ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતા નથી.

૪૧ આશ્રય રાગ કોણને કહે છે ?

દરેક ચાટમાંથી એક રાગને આશ્રય રાગ માને છે, અને તે રાગનું નામ, ચાટનું હોય તેજ આપેલું હોય છે; જેમકે કલ્યાણ ચાટમાંથી કલ્યાણ રાગ, ખમાજમાંથી ખમાજ, ભેરવમાંથી ભેરવ વગેરે.

આશ્રય રાગ ઘણું કરી તે ચાટનો સંપૂર્ણ રાગ હોય છે અને તે ચાટમાંથી નીકળતા બીજા રાગોને તે રાગનો આશ્રય મળી શકે છે. તેથીજ તે રાગને આશ્રય રાગ માને છે.

૪૨ હાલમાં જે દશ ચાટો વપડાય છે તેનાં નામ શું ?

આ દશ ચાટોનાં નામો ઉત્તર તરફનાં જુદાં છે, અને દક્ષિણ તરફનાં જુદાં છે. દક્ષિણ તરફ કણાટકી પદ્ધતિ ચાલે છે. દક્ષિણ જાગ એટલે મદાજ છલાહા માનવો, આપણે ઉત્તર કીંદુરયાની પદ્ધતી પ્રમાણે શીખ્યે છીએ, માટે તેજ નામો શીખ્યું, અને દક્ષિણ તરફના એ ચાટોનાં નામ શું છે, તે બધી રાખ્યું.

ચાટનાં ઉત્તર તરફ
વપડતાં નામો.

૧. કલ્યાણ.
૨. બીલાવજ.
૩. ખમાજ.
૪. ભેરવ.
૫. પુખી.
૬. મારવા.

દક્ષિણ તરફનાં
નામો.

૧. કલ્યાણી.
૨. શંકરા ભરન.
૩. કાંબોજી.
૪. માલવગૌંદ.
૫. કામવર્ષની.
૬. મમનઅમ.

૭. ભૈરવી.

૭. તોદી.

૮. આસાવરી.

૮. નટ ભૈરવી.

૯. કાફી.

૯. હરખીય.

૧૦. તોદી.

૧૦. વરાળી.

૪૩ આ દશ યાદોમાં સ્વરો કેવી રીતે છે?

આ દશ યાદોમાં નીચે મુજબ સ્વરો ઠેરવેલા છે:--

આટ બીલાવલ.

સા રે ગ મ પ ધ ની. જધા શુદ્ધ સ્વરો છે.

આટ કલ્યાણુ.

સા રે ગ મ પ ધ ની. મ તીવ, બાકી શુદ્ધ છે.

આટ ખમાજ.

સા રે ગ મ પ ધ ની. ની કોમલ, બાકી શુદ્ધ છે.

આટ ભૈરવ.

સા રે ગ મ પ ધ ની. રે ધ કોમલ, બાકી શુદ્ધ છે.

આટ પુખી.

સા રે ગ મ પ ધ ની. રે ધ કોમલ, મ તીવ, બાકી શુદ્ધ.

આટ મારવા.

સા રે ગ મ પ ધ ની. રે કોમલ, મ તીવ, બાકી શુદ્ધ.

આટ ભૈરવી.

સા રે ગ મ પ ધ ની. રે ગ ધ ની કોમલ, બાકી શુદ્ધ.

આટ આસાવરી.

સા રે ગ મ પ ધ ની. ગ ધ ની કોમલ, બાકી શુદ્ધ.

આટ કાફી.

સા રે ગ મ પ ધ ની. ગ ની કોમલ, બાકી શુદ્ધ.

આટ તોદી.

સા રે ગ મ પ ધ ની. રે ગ ધ કોમલ, મ તીવ, બાકી શુદ્ધ.

૪૬ થાટ કલ્યાણમાં કયા સ્વરો વપડાય છે, અને તેમાંથી કેટલા રાગો હાલમાં ચાલે છે.

કલ્યાણ થાટના સ્વરો બધા શુદ્ધ સાથે મધ્યમ તીવ્ર છે; તે આ મુજબ છે: સા રે ગ મ પ ધ ની સાં ની ધ પ મ રે સા. આ થાટ માંથી હાલ ૧૪ રાગો વપડાય છે તે રાગોના ત્રણ ભાગ કીધા છે.

૪૭ તે રાગોનાં નામ શું? તથા તેના ભાગ શા ઉપરથી કીધા છે?

તેના મધ્યમ ઉપરથી ભાગ કીધા છે.

એક ભાગ વગર મધ્યમનો કહેવાય છે.

બીજો એકજ મધ્યમનો છે, અને ત્રીજો બેઉ મધ્યમનો.

તેમાં રાગો નીચે મુજબ ગોઠવેલા છે:-

૧	૨	૩
વગર મધ્યમનો ભાગ.	એક મધ્યમનો ભાગ.	બેઉ મધ્યમનો ભાગ.

૧ ભુપાલી

૪ ચમન

૭ ફદાર

૨ શુદ્ધ કલ્યાણ

૫ હીડોલ

૮ હમીર

૩ ચંદ્રકાંત

૬ માલશ્રી

૯ કામોદ

૧૦ ગૌડ ચારંગ

૧૧ છાયાનત

૧૨ ચમની

૧૩ શામ કલ્યાણ

૧૪ ભેત કલ્યાણ.

મધ્યમ વગરનો ભાગ.

ભુપાલી રાગમાં મધ્યમ નહીં વપડાતો હોવાથી, તથા ચંદ્રકાંત અને શુદ્ધ કલ્યાણમાં પણ આરોહમાં મધ્યમ નહીં લેવાતો હોવાથી, એ રાગોને વગર મધ્યમના ભાગમાં મુક્યા છે.

બેઉ મધ્યમનો ભાગ.

ચમન, હીડોલ અને માલશ્રી, આ ત્રણે રાગોમાં એકજ તીવ્ર મધ્યમ લેવાતો હોવાથી તેને એ વર્ગમાં મુક્યા છે.

બેઉ મધ્યમનો ભાગ.

આ રાગોમાં બંને મધ્યમ વપરાતા હોવાથી તેને બે મધ્યમના ભાગમાં શ્રુકયા છે.

આ ભાગના રાગોનો અવરોહ ઘણું ફરી બગાડે છે. આ રાહથી અને વાદી રાહથી રાગો એકમેકથી છુટા પડે છે.

આ રાગોમાં આરોહમાં ની વક્ર છે, તથા અવરોહમાં જ વક્ર કરવાનો છે. આ રાગોમાં એક ચોક્કસ તારો વખત બતાવવાનો છે, તે આ મુજબ છે: મૈ પ ષ પ, એને સમય વાંચક સ્વરો કહે છે. આ રાગોનો અવરોહ આ રીતે થાય છે. સાં ની ષ પ મૈ ષ પ જ મ રે સા.

૪૮ પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવાની કવિતા.
 બે પદ્ધતિ સંગીતની દેશ પ્રસીદ્ધ મનાય,
 હીંદુસ્થાની દ્વીતી “ચતુર” શુનીજન ગાય.
 હીંદુસ્થાની રૂઢીમાં દ્વાદશ સ્વર વપડાય,
 સાત શુદ્ધ બીજા વિકૃત પાંચ મલીને થાય.
 ક્રોમણ રી ગણ ની હોય તે મધ્યમ ત્રિવ થાય,
 સ પ સ મ રી ષ ગ ની સ પ શ્રુતિ સમવાદી લેખાય.
 બેહિતેર સંખ્યા થાટની વ્યંકટ પંડીત ગાય,
 પુવોતર અગ્રો થકી તે સત ચોગ્ય ગણાય.
 આરોહન અવરોહથી રાગ સીદ્ધ સમગ્રય,
 જોડવ ખાડવ બેદથી મુખ્ય વર્ગ નર થાય.
 ચાર આઠ તે ચાર તે પ્રતીમેલે ઉપગ્રય,
 રાગ બેદ સહ સગ્રય તે ગણીત શુદ્ધ કહેવાય.
 સ્વર વરણાદીક બેદથી સહુને રંજક થાય,
 તેા ઉતરની રૂઢીમાં સંઘર રાગ ગણાય.
 શ્રુતિ છે નામ અવાજનું જો તે સ્પષ્ટ જણાય,
 ઉપયોગી સંગીતમાં ગાતાં મન હરખાય.
 દશ થાટો સંગીતના જનક સમાન મનાય,
 કલ્યાણી બેલાવણી ખસાશ કહેવાય.

ભેરવ પુર્વી મારવા કાશી તોડી જન,
ભેરવી આસાવરી કહે પંડીત ચતુરસુજન.
જે સ્વર અધીક પ્રયાણમાં ગાયનમાં દેખાય,
જીવ ઝાંસ વાદી કહે રાજ સવ લેખાય.
રાગ નામ નિશ્ચિત કરે સમયહુ તુરત જણાય,
સમતદી અનુગાદીઓ જેથી કાયમ થાય.

૪૯ ગીતોમાં લક્ષણ, સરગમ, ચતરંગ, હોરી, તીલાના એ
મુજબનાં નામો હોય છે તેનો ખુલાસો.

લક્ષણ, એટલે ગુણ જે રાગોના જે જે ગુણ હોય, તે કવીતા રૂપે
ઝાડીને તેજ રાગમાં વપડાતા સુર ઉપર ગોઠવેલા હોય છે; તેને તે રાગનું
લક્ષણ કહી કહે છે. દરેક રાગનું એક લક્ષણ કરી રાખ્યાથી રાગની સમજ
જારી રીતે યાદ રહે છે.

સરગમ જે રાગની ગણિલી હોય, તેમાં તેજ રાગની સરગમ સીવાય
બીજા બોલો રહેતા નથી.

ચતરંગમાં ખાસ ચતરંગ કરી બોલ હોય છે, તથા કાંઈક તળલાને
મળતા બોલો ગોઠવેલા રહે છે. ચતરંગને ખ્યાલમાં અંતર્ગત માને છે.

હોરીનાં ગીતોમાં ખાસ હોરી બોલ રહે છે; તેની તાલ ધણું કરી
દીગ્ધદીબ્ધ હોય છે. હોરીનાં ગાયનને ધૃપદમાં અંતર્ગત માને છે.

તીલાનામાં બોલો ધણું કરી દીર દીર દેરેના, યા ત ના ના તુમ,
એજ મુજબના બોલો હોય છે.

કુમરી, ગઝલ, ખેમટા વગેરે દખ્ખામાં અંતર્ગત માને છે.

૫૦ વાજીત્ર વળડતાં શીખવા સંબંધી સમજ.

પહેલાં રાગ તથા તાલનું થોડું પણ જ્ઞાન મેલવી, પછીજ વાજીત્ર
શીખવું જોઈએ, તે બંધર ખ્યાનમાં રાખવું.

વાજીત્ર ઉપર કાંઈથી વળડવું, તેમાં કોઈથી ચોક્કસ રાગ તથા તાલ
જો હોય છેજ. માટે જેઓ રાગ તાલ સીખવાથી બળખા રહી વાજીત્ર

શીખવા માંડે, તેને જેવું જોઈએ તેવું જારી રીતે વળગતાં આવડેજ નહીં; અને તેમ શીખવા માંડ્યાથી ધણીજ ગુચવણો શીખનારને માલમ પડે છે.

અર્થે જોતાં વાજીંત્ર શીખવાને કાંઈ ખાસ જાણો વખત શીક્ષકની જ રૂર હોતી નથી. જેને રાગ તથા તાલનું જ્ઞાન થાય છે, તેઓ ગમે તે વાજીંત્ર ઉપર ગમે તે રાગ ઉતારી શકે છે. ફક્ત થોડો વખત તે વાજીંત્ર પકડવાની તથા તેના સ્વરોની જાઠવેલી રચના જોઈ લેવાનીજ જરૂર છે, અને પછી જેમ જેમ તેની ચાલુ પ્રક્ટીજ થશે, તેમ તેમ હાથ કાણમાં આવતો જશે, અને જારી રીતે તાલ સુરથી વળગતાં આવડશે.

તાલ વીચાર.

૫૧ તાલ એટલે શું ?

તાલ કબ્જનો સાધારણ અર્થ તો તાલીનો થાય છે. સંજ્ઞાતમાં રાગ અને તાલ આ બેજ સુખ્ય વાપય હોય છે. આપણા પુરાણા કે.ખરો રાગને મસ્ત હાથીની ઉપમા બાપે છે, અને તાલને તેના આકાશની ઉપમા બાપે છે. તાલ વગર ગાયન યા વાદન શોભતું નથી. તાલ તે ગાયન વાદનની મજબૂતી યા માપ છે. ગાયનમાં કયો સ્વર ઠેરલો વખત સુધી જાંખવેલો વગેરે જાખદો તાલથી સમજી શકાય છે. જગામ વગરનો થોડો અથવા સુકાન વગરનું વહાણ જેમ સારું નથી જાયતું, તેજ પ્રમાણે તાલ વગરનું ગાયન વાદન સમજી લેવું. આપરથી ખુદલું જણાશે કે જે પ્રમાણે સ્વર અને રાગ શીખવાની જરૂર છે તેજ પ્રમાણે તાલ પણ શીખવાની જરૂર છે. દરેક ગીત કોઇપણ તાલમાં હંમેશાં બાધેલું માલમ પડશે. જેવી રીતે રાગના નીચમો ઠેરવેલા હોય છે, તેવાજ રીતે તાલના નીચમો પણ ઠેરવેલા હોય છે. અમુક નામનો તાલ કહયો, કે ગીતની દરેક કાલનમાં ઠેરલા જણશે વગેરે હોવાં જોઈએ, એવી જાણદોની સુચના તરતજ થાય છે.

ચર આજના આપણા હિંદુસ્થાની સંગીતમાં કેટલા તાલો

વપડાય છે ? તે તાલો એકબીજાથી જુદા કેવી રીતે

જોખખાય છે ?

આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં ૨૫ થી વધુ તાલ ધણું કરીને વાપરતા નથી. પ્રસિદ્ધ તાલો તો ૧૨ જ કહીએ તો ચાલે. તાલોનું ખધારણ

માત્રાઓથી કરેલું હોય છે. માત્રા શબ્દનો અર્થજ માપ છે. એક તાલ ખીન્ન તાલથી તેમાં આવતી માત્રાની જગ્યાપરથી, તેમાં અપાતી તાલીઓપરથી, તથા તે તાલીઓના સ્થાનોપરથી, જુદો જોગખી સમય છે. આ માપ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોથી જુદલા સમજાશે. આ પુસ્તકમાં આપણે ૧૨ તાલોનોજ વીચાર કરશું.

૫૩ પ્રશ્ન—૧૨ તાલોમાં માત્રા કેટલા છે? તથા તેમનાં નામો શું છે?

તાલ	નામ	માત્રા
૧	નિતાલ	૧
૨	કાદરા	૨
૩	રૂપક	૭
૪	લીના	૭
૫	અપતાલ	૧૦
૬	સુલકાક	૧૦
૭	મ.એકતાલ	૧૨
૮	ચોતાલ	૧૨
૯	દીપચંદી	૧૪
૧૦	ધમાર	૧૪
૧૧	જુમરા	૧૪
૧૨	આઠા ચોતાલ	૧૪

ઉપલા તાલો સીરાપ મૃદ પદ માનારાઓ બદલતાલ, રૂપતાલ, મત્તીતાલ, અજ અપતાલ, તમેરે ખીન્ન તાલો ગાય છે, પણ દાલ તે તાલોનો વીચાર આપણે નહીં કરશું. ઉપલા તાલોની માત્રાના વજાર કેવી રીતે થાય છે, તે તાલોમાં થોડા કલા અને પડે છે. તે તાલી યોગ્ય સમય સંબંધતાં જાણવા પડશે.

૫૪ પ્રશ્ન—એટલે શું?

માત્રા એટલે માપવડાવવા વખત માપવાનું એક ચેટલ માપ, અથવા સાધન. માત્રા એટલે અસુકળ સેકડનો વખત, એવું કાંઈ નક્કી કાઢેલું માપ નથી. સાધારણ રીતે એક અક્ષર ઉચારવાને જેટલો વખત લાગે

છે, તેટલા વખતને એક માત્રાકાલ સમજાયે તો હરકત જુનું નથી. કાંઈ કહે છે કે નીરેળી માણસની નાહીનો થોડા એક એક માત્રાને અંતરે પડે છે.

તાલમાં જેટલી માત્રા પડી હોય, તેટલા આંકડા સરખે અંતરે ગણવાથી તાલનું ક્ષેત્ર લે હદ સમજી શકાય છે. તાલ સંબંધી બીજા પણ થોડા શબ્દો યાદ રાખવાની જરૂર પડે છે; જેમકે—લય, સમ, ખાલી, ભરી, આગત, દુન ચોત, આર, અવગ્રહ.

પપ લય એટલે શું?

લય એટલે તાલની ગતી, અથવા ઝડપ. આ લય બે માત્રાનાં લાગતા વખત ઉપરથી તરતજ સાબમ પડી આવે છે. અમુક વખતની એક માત્રા કાયમ કરી, તાલમાં જેમની માત્રા ભરખી રીતે ગણતાં જવાથી, લય સ્પષ્ટ સમજાય છે. કાંઈ તો લયને તાલનો કાંટો ગણવા સમતોલ પણ કહે છે, અને તે ખરું છે.

પડ લય દેટલા પ્રકારની કહેવાય છે?

લયના મુખ્ય પ્રકાર ત્રણ માનવામાં આવે છે. ૧ વિભંબીત, ૨ મધ્ય, અને ૩ દુત. જ્યારે માત્રાઓ અથવા સ્વરો ધીમી રીતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે, ત્યારે તે વિભંબીત કહેવાય છે. જે લય ધણી ધીમી પણ નહીં હોય અને ધણી જલદી પણ નહીં હોય તે મધ્ય લય કહેવાય છે. લય જ્યારે ધણીજ તેજ અથવા જલદી હોય, ત્યારે તેને દુત માનવામાં આવે છે. વિભંબીત લયને ગાયકો વિભંપદ પણ કહે છે.

પગ તાલની સમ એટલે શું?

તાલનું ગતી અમતનું સ્થાન તે સમ મનાય છે. આ સમ હંમેશાં પહેલી માત્રાપર જ હોય છે, જેથી તાલ આ સમથીજ શરૂ થાય છે. તાલ માં જેટલી માત્રા ઠેરવેલી હોય, તેટલી બધી પુરી કરી, પાછું સમપર આવવા છે. સમ આ એક ગાયનનું પણ સહત્વનું સ્થાન સમજાય છે. ગાયક તથા વાદક, પોતાના ગાયનનો તથા વાદનનો સહત્વનો લાગ આ સમપર જ રાખે છે. સાંભળનાર પણ આ સમપર પસંદગીથી માથું હલાવે છે. ગાયન અને તે માત્રાપરથી શરૂ થાય પણ તેનો મુખ્ય લાગ, ગાયક આ

સમપર લાવી મુકે છે. ધણું કરીને ગાયક પોતાની ભુદી ભુદી તાનો સમ પરજ લાવી પુરી કરે છે. ગાયન વાદક શીખનારાઓએ દરેક ચીજની સમ ઉપર કાળજીથી ધ્યાન આપવું. જે પ્રમાણે દરેક તાલની માત્રા સચ્ચી ગણાય છે તેજ પ્રમાણે તાલમાં જારના થોડા ગણ સચ્ચીજ શર થાય છે. એટલે સમ તેજ તાલનો પહેલો થોડો મના છે.

૫૮ તાલમાં ખાલી ભરી લે શું?

તાલમાં જે ઠેકાણે થોડા અથવા તાલી ૪ ત્રામાં આવે છે, તે સ્થાને ભરી કહે છે, અને જે ઠેકાણે તાલી નથી આવતાં, હાય જમણી ખાંજુ પર હવામાં ખાલી ફેંકવામાં દેખાડવામાં આવે છે, તે ઠેકાણાને ખાલી કહે છે. તાલમાં એકથી વધારે થોડા તથા ખાલી હોઈ શકે છે, તે આગલ જતાં માલમ પડશે. સમ આ એક થોડાની જગ્યાજ છે, જેથી તે ભરીમાં ગણાશે, જે ભુદું કહેવાની જરૂર નથી.

૫૯ અવર્તન એટલે શું?

આવર્તન શબ્દનો અર્થ ફેરો છે. તાલમાં જેટલી માત્રા ઠેકેલી હોય, તેટલી જમ્મી ગણી ગયાથી તાલનો એક ફેરો અથવા અવર્તન પુરું થયું એમ સમજાય છે. અવર્તન પુરું થયું કે ફરીથી પહેલી માત્રાથી ગણતરી શરૂ થાય છે, એટલે બીજું અવર્તન શરૂ થાય છે. દરેક ચીજમાં અનેક અવર્તન તાલમાં દેખા છે અર્થાત્ દરેકમાં સચ્ચી શરૂ થાય છે, અને તેનો વીરતાર એમ સમજી બીજી સમ સુધી હોય છે. અવર્તનનું મહત્વ દુગન થા યોગણ કરી વખતે જલદી માલ પડી લે છે.

૬૦ દુગન યોગન એટલે શું?

દુગન એટલે કમલ અથવા બેવડું, અને યોગણ એ યોગણ. જે કમળથી ગાયન ગવાતું હોય, તે કમળ કમલ કરવાથી આપ દુગન કરે છીએ એમ કહેવાશે. ધારો કે આપણું ગાયન ચાર અવર્તનનું છે. હવે તેજ ગાયન આપણે અરધા ટાઇમમાં અથવા બે અવર્તનમાં પુરું કરી ગયા, તો તે દુગન થઈ એમ કહેવાશે. બે માત્રાના વખતમાં ગવાતા બેલ, એક માત્રાના વખતમાં બે પુરા થાય, તો ત્યાં દુગન થઈ એમ કહેવાશે.

યોગન એટલે ચારગણ. ચાર અવર્તનમાં પુરો થનારો ભાગ બે એકજ અવર્તનમાં પુરો કરવામાં આવે, તો તે યોગન કહેવાશે.

૬૧ અવમલ એટલે શું ?

ગાયનની દરેક લાઇનમાં સાધારણ નિયમ પ્રમાણે આવર્તનમાં જેટલી માત્રા હોય, તેટલા અક્ષરો હોવા જોઈએ. પણ પ્રત્યક્ષ ગાયનમાં અનેક વેળા તેવું હોતું નથી. દાખલા તરીકે ત્રિરાજના દરેક આવર્તનમાં ૧૬ માત્રા છે, માટે આ તાલના ગાયનની દરેક લાઇનમાં ૧૬ અક્ષરો હશે, એમ આપણને લાગશે. પણ પ્રત્યક્ષમાં આપણા એવામાં એવું પણ આવશે, કે એક લાઇનમાં અક્ષરો ઓછા વધતા હોય. હવે જે ઠેકાણે જેટલા અક્ષરો ઓછા હોય, તે ઠેકાણે તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાઓ દેખાડતા સાર જે નિજાની કરવામાં આવે છે તેને અવમલ કહે છે. તે નિજાની આ છે “ડ.” આ નીજાની જ્યાં હોય છે, ત્યાં એક ચા વધુ જેટલા માત્રા લંબાવાને દેખાડેવું હોય તેટલું લંબાવવું પડે છે. દાખલા તરીકે આ લાઇન જુઓ. “હે મન ગાય પ્રજુકો ભાષ.”

હે ડ મ ન ગ ડ ય પ્ર જુ ક ડ ડ ભ ડ ડ ડ !

આ લાઇન ત્રિરાજની હોવાથી તેમાં ૧૬ અક્ષરોની જરૂર હતી, પણ તેમાં અક્ષરો ૧૦ જ છે, માટે બાકી રહેલા ૬ અક્ષરોનો મળો અને વખત ભરી કાઢવા સાર ૬ અવમલ જુદે જુદે ઠેકાણે મુકેલા છે. (અવમ હતી ઉપથી નીજાની ડ ને મલકી આવવાથી, આ ચોપડીમાં તેની જગ્યાએ આ પ્રમાણે નીજાની રાખી છે: -)

૬૨ બાર એટલે શું ?

તાલના આખા અવતનના, તાલ અને ખાલીથી જુદા જુદા ભાગ થઈ જાય છે. આ ભાગને બાર કહે છે. બાર અંગ્રેજી શબ્દ છે, તેવું મુજબ રાત્રી નામ ભાગ માન્યે તો ચાલશે. દાખલા તરીકે આપણે દાદરો તાલ લઈએ. આ તાલમાં માત્રા ૬ છે, અને ગાયનમાં આ ૬ માત્રાના અવર્તનના એ સરખા ભાગ થાય છે, જેમકે.

૧ ૨ ૩ / ૪ ૫ ૬.

આ ઠેકાણે પહેલી માત્રાપર ચોટા અને ચોર્થાપર ખાલી આવે છે. માટે આ તાલમાં બે બાર મનાય છે. બારની નીજાની ! એમ કરવામાં આવે છે.

૬૩ આપણા પ્રસીધ્ધ ૧૨ તાલ તેમના માત્રા સાથે અને તેમના બાર ઠોકા તબલાના બોલ સાથે લખશો ?

તાલ દાદરો.

માત્રા ૬, ભાગ બે, કારેલી એક, ખાલી એક; કારેલી તેજ સમ છે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬
ધા	ધીં	ધા	ધા	તીં	તા
x			૦		

તાલ ત્રીતાલ.

માત્રા ૧૬, ભાગ ચાર, થોકા ત્રણ, ખાલી એક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
ના	ધીં	ધીં	ના	ના	ધીં	ધીં	ના	તા	તીં	તીં	ના	ના	ધીં	ધીં	ના
x				૨				૦				૩			

તાલ રૂપક.

માત્રા ૭; ભાગ ત્રણ, થોકા બે, ખાલી એક. આ તાલ એક એવી છે, જે એનો સમ ખાલી ઉપર મનાય છે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ધીં	ધીં	ધા	ત્રીક	તીં	તા	ત્રીક
૨		૩		૦		

તાલ તીવરા.

માત્રા ૭; ભાગ ત્રણ, થોકા ત્રણ, આ તાલમાં ખાલી નથી.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ધા	ધીં	તા	તીવ	કટ	મદી	મન
x			૨		૩	

તાલ ઝપતાલ.

આ તાલને ઝંપો કરી પણ કહે છે. માત્રા ૧૦, ભાગ ચાર, થોકા ત્રણ, ખાલી એક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના
x		૨			૦		૩		

તાલ સુલકાંક.

માત્રા ૧૦, ભાગ પાંચ, થોડા ત્રણ, ખાલી બે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
ધા	—	ધીઃ	નક	ધીઃ	નક	તીટ	કટ	મદી	ગીન
x		૦	—	૨	—	૩	—	૦	—

તાલ એકતાલ.

માત્રા ૧૨, ભાગ ૭, થોડા ચાર, ખાલી બે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
ધીં	ધીં	ધા	ત્રીક	ધુ	ના	ક	તા	ધીં	ત્રીક	ધીં	ના
x		૦	—	૨		૦		૩	—	૪	

તાલ ચૌતાલ.

માત્રા ૧૨; ભાગ ૭, થોડા ચાર, ખાલી બે.

આ તાલ એકતાલાની માફક જ છે; પણ એકતાલામાં અને એમાં ત્રણ રીતે ફરક છે. તે નીચે મુજબ છે:—

- ૧ ચૌતાલામાં ધૃપરા ગવાય છે; જ્યારે એકતાલામાં ખાલો ગવાય છે.
- ૨ એ બેઉ તાલોના તમલાના બોલો જુદા છે.
- ૩ ચૌતાલ ઝડપી લયમાં ગાય નહીં. એકતાલ ધીની તેમજ ઝડપી બેઉ લયમાં ગવાય છે.

ચૌતાલના તમલાના બોલ.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
ધા	ધા	ધીં	તા	તીટ	ધા	ધીં	તા	તીટ	કટ	મદી	ગીન
x		૦		૨		=		૩	—	૪	

તાલ દીપચંદી.

આ તાલને કેટલાક “ચાંચડ” કરી પણ કહે છે.

માત્રા ૧૪; ભાગ ચાર, થોડા ત્રણ, ખાલી એક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
ધા	ધીં	—	તા	તા	ધીં	—	તા	તીં	—	તા	તા	ધીં	—
x			૨				૦			૩			

તાલ ધમાર.

માત્રા ૧૪; બાગ ત્રણ, થોકા ત્રણ, ખાલી નહીં.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
તા	ધી	૨	ધી	૨	ધા	—	તા	તી	૨	તી	૨	તા	—
x					૨					૩			

તાલ હુમરા.

માત્રા ૧૪; બાગ ચાર, થોકા ત્રણ, ખાલી એક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
ધી	ધા	ત્રીક	ધી	ધી	ધા	ત્રીક	તી	તા	ત્રીક	ધી	ધી	ધા	ત્રીક
x			૨				૦			૩			

તાલ આડાચોતાલ.

માત્રા ૧૪, બાગ સાત, થોકા ચાર, ખાલી ત્રણ.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
ધી	ધી	ધા	ત્રીક	ધુ	ના	ક	તા	ધી	ધી	ના	ધી	ધી	ના
x		૨		૦		૩		૦		૪		૦	

૬૪ તાલની નીશાનીઓની સમજ નીચે મુજબ છે.

x આ નીશાની સમતી છે. ધણું કરી પહેલો થોકા તેજ સમ છે.

૦ આ ખાલીની છે.

૨, ૩, ૪, આ થોકાના નંબરો છે.

— આ નીશાની એક માત્રાની છે. એરો ઉપોચ્ચ એ છે, જે એક માત્રામાં એ યા તેથી ત્રણ થોકા મુકવા હોય તો તેને આ રીતે નીશાની કરી તેમાં મુકવા.

૬૫ સ્વરની નીશાનીઓની સમજ.

ર જ ધ ની, આ સ્વરો નીચે આડા કાપા છે તે કામચ સ્વરની નીશાની છે.

સા રે ગ મ, બા કાંઈથી નીચાની વચરના સ્વરો તે શુદ્ધ છે. ઉપલા સ્વરો મધ્ય સપતકના છે.

સાં રેં ગં મં, બા સ્વરો તાર સપતકના છે, તાર સપતકના સ્વરોને માથે ઝીંડા છે. તથા મંદ્ર સપતકનાને નીચે ઝીંડા છે.

સા ની ધ પ, બા મંદ્ર મા ખરબ સપતક છે.

(—) બા નીચાની ઝીંડ લેવાની છે.

મ, ઝેટલે શુદ્ધ મધ્યમ સમજવો, બાને ઉપર લીટી માથે હોય તો તે ત્રીય છે.

મં, બાવો અખમ ત્રીય છે.

(૫) કાષ્ઠપણ સ્વરને બા રીતે સુકર્યો હોય, તો તેને બધું ઝેમ સમજવો, કે તે સ્વરની પછીનો સ્વર બધ, તે સ્વર બધ, તેની બાગચનો બધ, પછી તે પાછો જેવો, ઝેટલે એક માત્રામાં ચાર સ્વર થશે. દાખલા તરીકે (૫)=ધ પ મ પ.

(રે)=ગ રે સા રે; (ગ) મ ગ રે ગ; (ધ) ની ધ પ ધ ઝેમ મામ છે.

Printed by Mr. Erachshaw Rustamji Heerji behedin at the
"Kaiser-i-Hind" Paper Printing Works, Elphinstone
Circle, Fort, Bombay, and Published by
Mrs. Seherbanu N. Kapadia
Aga Building, Elphinstone
Road, BOMBAY.

